

A „LEGITIMITÁS” LABIRINTUSÁBAN

SÜMEGI ISTVÁN

Szabó Miklós a nyolcvanas évek végén két hosszabb tanulmányt írt a Kádár-rezsim társadalmi elfogadottságáról, s közben egy céljainak megfelelő, minden ízében eredeti legitimitáseméletet is fölvázolt.¹ Újraolvasva ezeket az elemzéseket úgy találtam, hogy bőségesen tartalmaznak nyitott kérdéseket és inkonzisztenciákat, ám ezek a legkevésbé sem készítették az írásokról alkotott korábbi értékítéletem felülvizsgálatára. Az alábbiakban éppen azért kísérlem meg átvilágítani a történész elméletét, mert az (a bizonytalanságaival együtt is) igen inspiratív, kreatív és (számomra ez legalább az előzőekhez hasonló súllyal esik a latba) élvezetes gondolatfutam.

A legitimitáció történeti alakváltozásai különbséget tesz egy rendszer legitimitása és konszolidáltsága között. „Felfogásom szerint [...] az a politikai rendszer legitimitált, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az illető rendszer nincsen olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget erővel kikényszerítse” – írja, majd néhány sorral lejjebb még két újabb kritériumot is hozzáfűz ehhez. „Legitimálnak tekinthető az a politikai hatalom, amelyet polgárai feljogosítottak tekintenek arra, hogy tőlük áldozatot követeljen”, valamint azok a rendszerek, „amelyek helyett mást is lehet választani”. Fontos látnunk, hogy a harmadik feltétel nem kizárólag a modern értelemben vett szabad választásokat teszi követelménnyé, hanem inkább a rezignációból fakadó, beletörődésen alapuló engedelmisségi készséget utasítja el, és minősíti elégtelennek (*A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 277–278. old.). Ha nem így lenne, akkor nem volna elismertnek tekinthető a polgárháború éveinek bolsevik kormánya, vagy a jugoszláv kommunisták második világháború végi

uralma (uo. 282. old.). Ugyanakkor mégsem túlzás azt állítani, hogy a három kritérium a demokrácia minimális követelményeit írja körül, amit könnyen világossá tehetünk, ha ekképpen fogalmazzuk át őket: demokratikus az a rendszer, melyről alapos okkal vélelmezhető, hogy a többség támogatja, s hogy ez a támogatottság adott esetben önkéntes engedelmisségben, áldozathozatalban és más lehetőségekkel szembeni preferenciában is kifejeződik.

A második kritériumra azért van szükség – mondja Szabó Miklós –, mert az önkéntes engedelmeskedés alkalomadtán a pusztán anyagi érdeken is alapulhat, az engedelmisséget csupán megvásárló rezsimet pedig nyilvánvalóan nem tekinthetjük legitimnek (uo. 277 sk. old.). S ezzel bizonyára egyet is érthetünk. Jóval később azonban mintha fölbukkanna egy olyan negyedik kritérium is, amely a második erősebb változataként és pontosításaként értelmezhető. „Ez a legitimitáció-teremtési kísérlet [ti. az életszínvonal javítására irányuló – S. I.] osztozik mindazon legitimitációs kezdeményezések sorában, melyek legitimitációs bázisnak az anyagi jólétet tekintik, s hiányzik belőlük az »ideális«, a csak erkölcsi legitímáló tényező.” (Uo. 289. old.)² Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a mondat – miközben másról is beszél – szigorúbb feltételhez köti a második kritériumot: az áldozathozatal csak akkor tekinthető a legitimitás kifejeződésének, ha ideális, vagy más szóval: erkölcsi motiváció húzódik meg mögötte – szögezi le. (Mint minden kifejezés, az „áldozathozatal” is más-más jelentésárnyalatokat vesz föl különböző kontextusokban. Ha azt mondom a gyerekemnek vagy a szerelmemnek, hogy minden áldozatra kész vagyok érted, akkor szinte biztosan valamilyen „ideális” motiváció áll az elszántságom mögött. Ám egy részvénytársaság elnöke is használhatja ugyanezt a kifejezést, mondjuk így: áldozatot kell most hoznunk tulajdonostársaim, mert különben a jövőben sem számíthatunk nyereségre. S ez az utóbbi jelentés teszi szükségessé a pontosítást, mivel megengedi, hogy alkalomadtán valamilyen érdek vagy célracionális kalkuláció motiválja az áldozatot.)

A legitimitáció ma megerősíti az iménti spekulációt, mert ott már egyértelműen kritériumként szerepel az ideális motiváció:

„Az a kérdés, hogy a rendszerrel szembeni engedelmisségi készséget általánosan elfogadott és helyeselt közös érték motiválja-e, vagy csupán a

1 ■ *A legitimitáció történeti alakváltozásai*. Első megjelenése: *Medvetánc* 1988. 1. sz.; *A legitimitáció ma Magyarországon*. Első megjelenése: *Magyarország politikai évkönyve*, 1988. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. R-Forma Kiadó Kft, Bp., 1989. Alább azonban nem ezekre hivatkozom, hanem Szabó Miklós gyűjteményes kötetére. Az első írást lásd a *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* (Atlantis Program, Bp., 1989.), a másodikat pedig a *Múmiák öröksége* (Új Mandátum, Bp., 1995.) című kötetben. – Kérdéskör elemzése során használtam Bayer József könyvét, amely – egyebek mellett – szisztematikusan áttekinti napjaink legfontosabb kapcsolódó legitimitációelméleteit is. – Lásd Bayer: *A politikai legitimitás*. Napvilág, Bp., 1997.

2 ■ Az „ideális” és az „erkölcsi tényező” kifejezések a főntekkel megegyező értelemben szerepelnek az esszé egy másik helyén is (uo. 289. old.).

hatalom kényszerítő ereje. Avagy az egyes személyeknek vagy nagyobb csoportoknak azon érdeke, hogy megtalálják anyagi számításukat? Legitimált rendről csak akkor beszélhetünk, ha az engedelmisségi készség alapja a közösen elfogadott értékrend, ahol az engedelmisség – vulgárisan szólva – ideális ösztönzésből (is) fakad.” (*A legitimitás ma...* 104. old.; vö. uo. 107.)

Ráadásul a másik három kritériumról itt már szó sem esik, ami jelentheti azt is, hogy megváltozott a koncepció: az első tanulmány három követelményét fölváltotta egy negyedik; de azt is, hogy az utóbbi magába foglalja vagy implikálja az előző hármat is, s ezért azokat nem volt szükséges felsorolni. (Ha egy hatalmat a társadalom többsége erkölcsi megfontolások alapján ismer el, akkor önként engedelmeskedik neki stb. Megítélésem szerint valóban csak erről van szó, de azért legalább némi hangsúlyeltolódást mindenképpen involvál az első három kritérium említés nélkül hagyása. S talán arra is érdemes fölhívni a figyelmet, hogy eredetileg nyilvánvalóan olyan kritériumokat keresett a történész, amelyek – legalábbis „az igazság pillanataiban” – jól érzékelhetők, és elejét veszik mindenféle vitának. (Hogy egy erőszakot alkalmazni átmenetileg képtelen rezsimet támogatnak-e a polgárai, hogy hajlandók-e érte áldozatot hozni stb., az a legtöbbször könnyen és egyértelműen megítélhető.) A negyedik kritérium viszont – éppen ellenkezőleg – csakis tükör által homályosan látható. Mert arra, hogy milyen motiváció alapján cselekszik valaki – legyen szó akár individuális, akár társadalmi cselekvésről – mindig csak következtetni tudunk, s éppen ezért mindig fönnáll a tévedés vagy egy parttalan vita kibontakozásának lehetősége is.)

Az elmondottak egyszersmind azt is jelentik, hogy egy rendszer többségi (s ebben az értelemben: demokratikus) támogatottsága szükséges, de nem elégséges feltétele a legitimitásnak. A demokrácia és az értékelvű többségi támogatás együttesen alkotják az elégséges feltételt. Példát is kapunk erre. A Német Szövetségi Köztársaság mintademokrácia, de még-

sem legitim rendszer, mert elismertsége nem erkölcsi megfontoláson alapul, hanem csupán a világháború győztes hatalmainak ukázán – az alapítás pillanatában elszenvedett kényszeren –, és a német gazdasági csodán, vagyis az érdeken (*A legitimitás ma...* 105. old.; *A legitimitás történeti alakváltozásai*, 294 sk. 300. old.).

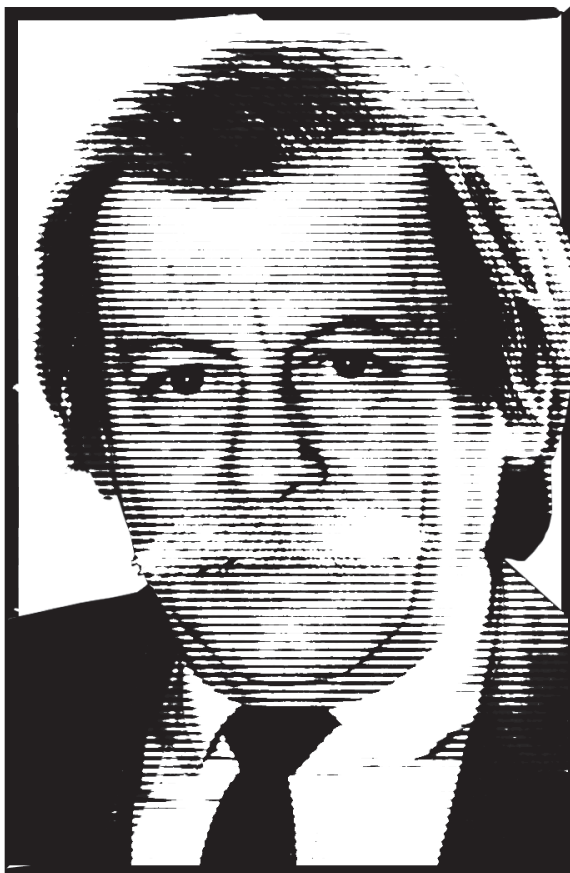
Csupán konszolidált, és nem legitim az a hatalom, amelyet az általa uralt társadalom ugyan elismer és tudomásul vesz, s

amelynek többé-kevésbé önként engedelmeskedik is, de csak azért, mert tart a fenyegető megtorlástól, vagy mert érdeke fűződik hozzá (*A legitimitás történeti alakváltozásai*, 277. old.). Az egyik tipikus példát éppen az imént vettük szemügyre: az NSZK-ban látszólag minden rendben van, de föltételezhetően csak addig, amíg a gazdasági csoda és a háború utáni *status quo* tart – véli a szerző 1988-ban. (Az elmúlt harminc év fejleményei talán rácsafoltak erre a korábban nem alaptalan gyanúra. Úgy tűnik, hogy a németek az 1990 utáni új világpolitikai konstellációban is töretlenül és elkötelezetten demokratiként viselkednek.) És tipikusan ilyen volt Kádár puha diktatúrája is, amely másképpen, de szintén a kényszer és az érdek elegyén nyugodott (uo. 291 skk. old.; *A legitimitás ma...* 107. old.)

A következő lépésben az elismertség lehetséges bázisainak (vö. *A legitimitás történeti alakváltozásai* 279, 281, 287, 289, 294. old.; *A legitimitás ma...* 105, 107. old.) áttekintése kerül sorra. Ha jól értem, az első tanulmányban végül négy ilyen körvonalaz a szerző. A „fenti kritériumoknak megfelelő legitimitációs bázis [...] a polgári korszakban csupán kettő alakult ki: a *nemzeti legitimitáció* és a *demokratikus legitimitáció*” – szövegi le mindjárt előljáróban (*A legitimitás tör-*

3 ■ *A legitimitás történelmi alakváltozásai* azt kérdezi, hogy legitim volt-e a Kádár-rendszer, *A legitimitás ma* pedig azt, hogy legitimé teheti-e önmagát a Kádár leváltása után hatalomba került új politikai garnitúra.

4 ■ Másképpen sem nagyon. A 107. oldalon ugyan – az '56 utáni magyar helyzet leírása során – kétszer egymás után előkerül, de mindennemű definíciót nélkülözve, csupán mint egy hétköznapi szó.

téneti alakváltozásai, 279. old.) Majd a szocialista rendszereket elemezve később még két újabbat is azonosít: a *modernizációs* és a *forradalmi legitimációt* (uo. 281 sk., 275 sk. 288. old.) (Azért vagyok némiképpen bizonytalan, mert szó esik még diszkontinuitás-, kontinuitás- és ellátás-legitimációról is, ám végül ezek mindegyike alkalmatlan jelöltnék bizonyul. Az ellátás-legitimációról ezt feketén-fehéren közli a szerző (uo. 294. old.; *A legitimáció ma...* 107. old.); a „diszkontinuitás-legitimáció” csupán egy másik elnevezés a forradalmi legitimációra (*A legitimáció történeti alakváltozásai* 288. old.); a kontinuitásról mint potenciális elvről pedig némi mérlegelés és hezitálás után végül úgy ítélt, hogy ez erősítheti ugyan a hatalom helyzetét, ám valódi legitimitást nem képes teremteni (uo. 291, 297. old. sk.). S ezt az ítéletet konfirmálja a tanulmány elején található rövid Max Weber-kritika is: többek között azért nem megfelelő az elmélete – állítja Szabó Miklós –, mert a tartósságot is a legitimitás megnyilvánulásaként fogja föl [uo. 276. old.]).

Több jel is arra utal, hogy *A legitimáció ma Magyarországon* megírására a *Politikai évkönyv* szerkesztői kérték föl a szerzőt, aki az új kérdéshez igazodva³ ismét – most már egy kicsit rövidebben, mint először – összefoglalta az egyszer már kifejtett elméletét. Ám mindeközben alapvető változtatások végrehajtására is rászánta magát, ami azt sejteti, hogy elégedetlen volt az első verzió egyes elemeivel és megoldásaival.

Az írás felütése néhány olyan országot sorol föl, ahol a hatalom nyilvánvalóan legitim. A brit politika szisztéma azért elfogadott, mert méltó örököse a ma már nem létező világbirodalomnak. A francia azért, mert polgárai saját alkotásuknak és akaratuk kifejeződésének tekintik. A svéd azért, mert az országlakosok büszkék hazájuk egyedülálló szociális hálójára. Az Egyesült Államok rendszere azért, mert egy olyan új világ kiépülését tette lehetővé, amely jobb, mint az óhazában hagyott. A Horthy-korszak és a második világháború utáni szovjet kommunizmus pedig – minden illegitimitás felé mutató tendenciájuk ellenére – azért, mert állampolgáraik hazafias rendszereknek tekintették őket (*A legitimáció ma...* 104. old.).

Eszerint mégsem négy, hanem öt potenciális bázisa van a legitimációnak, állapíthatja meg az olvasó. (Nem nagy ügy, megesik olykor az ilyesmi: a szerző végül megtoldotta egy újabb elemmel az eredeti listáját, gondolhatjuk.) Két bekezdéssel később azonban ismét csak négy bázist említ. „Míg az ideológiák száma igen nagy, legitimációs elv csak néhány alakult ki” – kezdődik a gondolatmenet, majd következik a tételes felsorolás: van *tradicionalista* (Anglia), *nemzeti* (ehhez új példa társul: a Falkland-szigeteket elfoglaló Argentína), *modernizációs* (USA) és *forradalmi* (lásd Svédországot, úgy érve, hogy olyasmi jött ott létre, ami korábban soha és sehol sem létezett) legitimáció – közli igen kategorikusan (uo. 105. old.).

Három listát is kaptunk tehát ugyanarról, ám mind a három különböző komponenseket tartalmaz. Az egyik négyelemű felsorolásból a tradicionalista, a másikkól pedig a demokratikus legitimitás hiányzik.

A LEGITIMÁCIÓ BÁZISAI

<i>A legitimáció történeti alakváltozásaiban</i>	<i>A Legitimáció ma Magyarországon első bekezdésében</i>	<i>A Legitimáció ma Magyarországon harmadik bekezdésében</i>
nemzeti	nemzeti	nemzeti
demokratikus	demokratikus	
modernizációs	modernizációs	modernizációs
forradalmi	forradalmi	forradalmi
	tradicionalista	tradicionalista

Mit gondoljunk ezek után erről a két elvről? Egyetlen olyan utalást sem találtam az írásokban, amelyek eligazíthatnának bennünket.

Az iméntihez hasonló súlyú és nem kevésbé magyarázatot követelő *A legitimáció ma* másik újítása. Az első tanulmány gondolati konstrukciójának még alapvető része volt a konszolidáltság és a legitimitás közti különbségtétel, az *Évkönyvben* közölt írásban azonban terminusként már nem szerepel az előbbi kifejezés.⁴ Itt is szó esik sikeresen legitimált rendszerekről (lásd a fent felsoroltakat) és legitimitást nélkülözőkről (ilyen a Rákosi- és a Kádár-rezsim, Dél-Korea, Tajvan és a Német Szövetségi Köztársaság [uo. 105 sk. 107. old.]), de az utóbbiakat már nem konszolidáltak, hanem egyszerűen illegitimnek minősíti a szerző.

Az alábbiakban ezt a két bemutatott talányt szeretném megfejteni. Előbb arra próbálok magyarázatot találni, miért nem él a második írás az elsőben még meghatározó jelentőségű és kiindulópontként szolgáló „konszolidált–legitim” fogalom párral; majd arra, hogy mi az oka a tradicionalista és a demokratikus legitimitás fogalmi körüli meghökkenő zavarodottságnak.

Próbáljunk meg először egy kicsit utánajárni annak, hogy min alapszik pontosabban a „konszolidáció” és a „legitimáció” közötti különbségtétel, aztán majd elvlik, hogy közelebb kerülünk-e ezzel az első kérdés megválaszolásához.

Kiindulhatunk abból, hogy a legitimációnak mindig van valamilyen bázisa. (Hogy ezekből hányféle lehetséges, azt egyelőre ne firtassuk, átmenetileg tegyük föl, hogy mind az öt szóba kerülő eshetőség alapul szolgálhat a hatalom elismeréséhez.) Be

kell azonban látnunk, hogy közülük legalább három biztosan *nem* teremt *szükségképpen* elismertséget. Az NSZK-ban van *demokrácia*, Dél-Koreában és Tajvanban pedig van gyors *modernizáció* és gazdasági növekedés, mégsem legitim egyik rezsim sem (*A legitimitás ma...* 105. old.). Azért nem, mert mindkét esetben hiányzik valami, ami még szükséges lenne. Az ázsiai országokban a demokrácia (uo.), az NSZK-ban pedig valamilyen, a rendszerrel mélyebb azonosulást lehetővé tevő további kiegészítő elv (uo.). A *forradalmi* legitimitációról pedig azt olvashatjuk, hogy az csupán átmeneti lehet: csak addig tart, amíg a változások fölött érzett társadalmi eufória (*A legitimitás történeti alakváltozásai*, 282. old.).⁵

Ezek után talán nem minden alap nélkül feltételezem, hogy a megmaradt két elv – a *tradicionalitás* és a *nacionalizmus* – sem teremt *szükségképpen* legitimitást, mégpedig hasonló okból, mint a demokrácia és a modernizáció. Azért nem, mert megeshet, hogy a fennálló helyzetben az állampolgárok más elvek érvényesítését is elvárnák, s hogy ezeknek a hiánya nagyobb súllyal esik a latba, mint az, ami történetesen teljesül. A Ceaușescu-rendszer nacionalizmusa például igazán nem hagyott maga után semmi kívánivalót (sőt...), ám a vele együtt járó önkényuralom egy idő után még a román nemzeti kommunistáknak is sok volt. A reformkori Magyarország politikai vezetése pedig példásan tradicionalista volt, a társadalom többsége azonban ekkor már inkább modernizációra vágyott. Stb.

Úgy tűnik tehát, hogy pusztán a bázisra alapozva nem tudunk egyértelmű különbséget tenni a konszolidált és a legitim rendszerek között, mert önmagában a bázisok meglétéből csupán a legitimitás lehetőségére következtethetünk. (S mindjárt látni fogjuk, hogy lesz még velük más – ennél súlyosabb – probléma is.) De annyi baj legyen, hiszen elsősorban nem is a bázisokra, hanem a kritériumokra hagyatkozva kell meghúznunk a választóvonalat. Kritériumunk pedig van bőségesen: összesen hat. Kettő közülük a konszolidáltság azonosítására alkalmazható (az anyagi érdektől motivált és az erőszaktól való félelmen alapuló engedelmeskedés), négy pedig a legitimitására (az önkéntesség, az áldozathozatali készség, a preferálás és a morális azonosulás). Lássuk, hogy mire megyünk velük.

Akkor legitim a rendszer, ha az állampolgárok nem csupán póré anyagi érdekből, hanem ideális motívumokból is támogatják a hatalmat – mondja a szerző. Amde a konkrét esetekben többnyire lehetetlen egzakt módon eldönteni, hogy valami érdek-e, vagy ideális motívum (érték). Maradva Szabó Miklós példájánál: vajon a második világháború utáni Szovjetunió nemzeti legitimitációja (az a tény – ha tény ez egyáltalán –, hogy a társadalom többsége elfogadta a „Nagy Honvédő Háborút” dicsőségesen megvívó Sztálint), egy értékítéleten alapult-e, vagy csupán azon, hogy a győzelem jól érzékelhető haszonnal (hadizsákmány, új hódítások, világhatalmi státusz)

is járt? Hasonlóképpen: a modernizáció érték-e, vagy inkább olyan haszon, amelyet a benne részesülők a lehető legkézzelfoghatóbb módon (kényelemben, új lehetőségekben, kevesebb megerőltető munka formájában) élvezhetnek? Vagy miként interpretáljuk az angolok világbirodalmi múltjukból fakadó öntudatát? Tekinthejtük ezt az afölött érzett büszkeségnek, hogy egykor ők vitték előre a történelmet, és civilizálták az Európán kívüli világot. De nem inkább azt helyeslik-e öntudatlanul, és teszik ideologikusan átszínezve (hogy ne mondjam: tisztára hazudva) önmaguk számára is elfogadhatóvá, hogy egykor kirabolták a világot, s hogy az ebből fakadó pozícióelőnyből és gazdagságból még mára is maradt egy kevés?

Hogy valami érdek-e vagy érték, azt nem lehet külső nézőpontból, objektíven eldönteni. (Mondjuk, ahhoz hasonlóan, amiképpen eldönthető, hogy a cipőm bőrből vagy műbőrből készült-e.) Értéknek azt nevezhetjük, amit egy értékelésre képes lény öncélnak tekint, érdekünk pedig ahhoz fűződik, ami adott esetben eszközként szolgál valamely érték realizálásához.⁶ S e definíciókat alkalmazva a legitimitáció valamennyi lehetséges bázisa – a *tradíció*, a *modernizáció*, a *nemzet*, a *korábbi állapothoz viszonyított jobb körülmények* s még a *demokrácia* is – tekinthető öncélnak is, és olyan eszközöknek is, amelyek egy maguk fölött álló teloszt (értéket) hivatottak létrehozni és/vagy fenntartani. A tradícióhoz való ragaszkodás lehet a társadalmi hierarchia és a kiváltságok megőrzésének eszköze, a modernizáció a jobb életkörülményeké, a nemzet a társadalmi kohézió erősítéséé, az előzőekhez képest jobb körülmények a túléléséé (a túlélés meg a boldogabb jövőendőé), a demokrácia pedig a társadalmi igazságosságé stb.

S ehhez hasonlóan áll a helyzet a legitimitás azon kritériumaival is, amelyekben az erkölcsi helyeslés kifejezésre jut: szituációról szituációra változhat, hogy ezek értékeken vagy érdekeken alapulnak-e. Bizonyára voltak, akik azért *preferálták* a bolsevikokat a fehérekkel szemben (*A legitimitás történeti alakváltozásai*, 281. old.), mert egy nemes eszmény megvalósítását ígérték, mások azonban csupán azért, mert meg kívánták tartani a forradalom alatt megszerzett földjüket, vagy azért, mert azt mondta nekik valaki, hogy a kommunizmusban majd közösek lesznek a nők. Stb. A britek egy része talán azért nem tartja az adócsalást polgárerénynek (uo. 280. old.) – s áldoz adóját befizetve a politikai közösségnek meg az azt képviselő hatalomnak –, mert úgy gondolja, hogy ezáltal hozzájárul egy értékobjektíváció (nevezete-

5 ■ Ezt Oroszország kapcsán állapítja meg Szabó Miklós, és nem tudom, hogy Svédországra is érvényes-e ugyanez.

6 ■ Erről – hivatkozva több klasszikusra és mindenekelőtt Nicolai Hartmannra – egy kicsit hosszabban értekeztem a legutóbbi könyvemben. – Lásd Sümegi István: *Mit jelent kérdezni?* iASK – Savaria University Press, Kőszeg–Szombathely, 2016. 2.2.4. feje.

7 ■ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet. 1971–1979. Magvető, Bp., 1986. 122. old.

sen a brit nemzet) fönntartásához. Mások viszont egyszerűen csak megtehetik (mert jut is, marad is), hogy ne szegüljenek szembe egy olyan társadalmi elvárással, amelynek a megsértőit a közösség megvetése szankcionálja, vagy éppenséggel azért, mert méltányosnak tartják azt az összeget, amelyet az állami szolgáltatásokért cserébe adó formájában kell befizetniük. (Vagyis célracionális mérlegelés után úgy ítélik meg, hogy megéri adózniuk.) A franciák a háború alatt *engedelmeskedtek* De Gaulle-nak, akinek semminemű fizikai hatalma sem volt (uo. 277. old.). Sokan bizonyára azért álltak az emigrációból kormányozni próbáló tábornok mellé, mert erkölcsileg elfogadhatatlannak tartották a náci zsarnokságot, és inkább meghaltak a hazáért, a szabadságért vagy a becsületért, mintsem hogy a megszállókkal kolaboráljanak. Mások viszont talán csak úgy vélték, hogy Hitler Európájában a franciák és Franciaország életlehetőségei olyannyira leszűkültek, hogy az hosszabb távon csakis pusztuláshoz vezethet, s ezért egyszerűen csak hibás stratégia a támogatással felérő engedelmeskedés.

Összefoglalva a fentieket: nem azt állítom, hogy érték és érdek között sohasem lehet különbséget tenni (nyilvánvalóan vannak egyértelmű esetek és szituációk), hanem csupán azt, hogy igen széles az a szürke zóna, ahol nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, milyen motivációk mozgatják az embereket, s hogy adott esetben ki cselekszik érdekből, és ki morális megfontolásból. Ha pedig így áll a helyzet, akkor mindazon esetekben igencsak bizonytalanra válik a konszolidáció és a legitimitás közötti különbségtétel, ahol az érték–érdek distinkció segítségével kívánjuk meghúzni a választóvonalat.

A két terminus elhatárolását súlyosan megnehezítõ másik probléma a respektálható és a respektálhatatlan érdekek szétválaszthatatlanságából fakad. Még ha úgy gondoljuk is, hogy szebb az értékelvû cselekvés, mint az érdekelvû, akkor sem állíthatjuk, hogy mindennemű érdekezérelt cselekvés elfogadhatatlan. Az „érdek” ugyanis igen sokféle lehet: „A szentnek az üdvözülés az érdeke, a dicsvágyó embernek a dicsőség, a gazdasági érdek ezekben az esetekben semmit sem mond” – jegyzi meg futólag Bibó István,⁷ s ezt nyilván Szabó Miklós is hasonlóan gondolta, ezért beszélt mindig és hangsúlyozottan *anyagi* érdekrõl (*A legitímáció történeti alakváltozásai*, 277, 289, 294, 295. old.; *Legitímáció ma...* 104, 107, 108. old.). De még az anyagi érdek is túlságosan tág kategória. Bizonyára mindig voltak olyan emberek, akiket az állam egészen egyszerűen lefizetett. Sõt az sem kizárt – bár ez jóval nehezebben kivitelezhető –, hogy egy-egy komplett társadalmi csoportot is sikeresen megvásároljanak. (Manapság leggyakrabban a nyugdíjasokkal szokás próbálkozni. Ez azonban már kétélû fegyver, hiszen a kárvallott csoportok – mindazok, amelyek az osztogatásból nem részesülnek – könnyen az osztogató ellen fordulhatnak.) Ilyenkor azonban majdnem mindig érvelhet úgy a hatalom – s olykor alapos indokkal

–, hogy õ valójában nem korrumpál, hanem társadalmpolitikát folytat. (Erõsíti a középosztályt, támogatja a nemzeti burzsoáziát stb.) Ha pedig az egész társadalom részesedik a javakból, azt már nem megvesztegetésnek nevezzük, hanem egyfajta gazdaságpolitikának. (Mondjuk, radikális keynesianizmusnak.)

– Gazdagodjatok! – mondta állítólag Guizot a franciáknak valamikor 1830 után (*A legitímáció történeti alakváltozásai*, 27. old.). Érthetjük ezt persze úgy is, hogy a forradalom szép eszméi helyébe a pöre

Szabó Miklós előadásorozata 1956-ról (repülő egyetem, 1984)

anyagiság lépett, s hogy az új rezsim egyszerűen csak be kívánta tömni az alattvalói száját. De úgy is, hogy a bornírt és gyilkolni kész forradalmi idealizmus eszméit végre fölváltották olyan új – talán kevésbé atraktív, de az egyén boldogságát és boldogulását sokkal inkább szolgáló – ideák, mint a „társadalmi konszenzus”, a „magánélet szentsége” vagy a „vállalkozás szabadsága”. És miért ne tekinthetnének legitímnek egy olyan államot, amely biztosítja polgárai döntő többségének a tisztességes elõmenetelt, és a lehetőséget arra, hogy a megszerzett anyagi előnyök által, ki-ki békés és boldog életet teremthessen magának? És – fordítsuk most visszajára a kérdést – van-e, volt-e olyan állam vagy politikai rendszer a világon, amelyet az állampolgárai érdekeik (*horribile dictu*: anyagi érdekeik) ellenében támogattak vagy részesítettek tartósan előnyben?

Nem önmagában az anyagi érdekekkel van tehát a probléma, hanem azzal, ha az érdek mellé nem társul erkölcsi megbecsülés is, mert az ilyen rendszereket valóban csak addig támogatják az alattvalók, amíg a dolgok jól mennek (*Legitímáció ma...* 108. old.). Úgy tűnik, hogy ezzel a kiegészítéssel már különbséget tudnánk tenni konszolidáció és legitímáció között. (Legalábbis azokban a rendkívüli helyzetekben, amikor az állam az érdekeikről való lemondásra kénytelen kérni az állampolgárokat.) Ámde így ismét visszajutottunk az „érdek” és az „érték” közötti választóvonal problémájához, s ezzel alighanem be is zárult ez a kör.

Mindezek után már csak egyetlen kritériumunk maradt, az *erőszak*. Ez szerencsére jóval egyértelműbb fogalom, mint az érdekek, s ezért hasonló definiálási nehézségekkel sem kell megküzdenünk, mint az imént. Mindössze arra kell figyelnünk, hogy megkülönböztessük azt a kényszert, amely a hatalom elismertetésének eszköze, attól, amely csupán a társadalmi konszenzuson alapuló normák megsértői ellen irányul (vö. *A legitimitáció történeti alakváltozásai* 279 sk. old.). S legföljebb csak egy figyelmeztetéssel kell még ezt megtoldanunk: járjunk el körültekintően, mert a kezdetben pőre erőszakra alapuló hatalom az idő előrehaladtával fokozatosan megszokottá válhat, konszolidálódhat, és talán még legitimitást is nyerhet (vö. *A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 276. old.).⁸ (Ahhoz hasonlóan, ahogyan az aradi hóhérból végül Ferenc Jóska lett.)

Hogyan lehetne pusztán az „erőszak” fogalmára támaszkodva pontosítani az *illegitim*, a *legitim* és a *konzolidált hatalom* terminusokat? Az első kínálózó meghatározás még egyszerűnek ígérkezik, de aztán lépésről lépésre fokozatosan nehezedik a dolgunk.

Illegitim az a hatalom, amely csak addig tud fennmaradni, amíg képes a társadalom erőszakos elnyomására; az illegitimitás lelepleződése pedig mindig az a pillanat, amikor a hatalom elveszíti az erőszak alkalmazására irányuló képességét. Amíg ez a helyzet nem áll elő, addig falszifikálhatatlan marad az az – állami ideológusok által mindenkor, még a legszélsőségesebb zsarnokságokban is, előszeretettel hangoztatott – állítás, amely szerint a társadalom engedelmeskedésének vannak a félelemnél magasabb rendű motívumai is. (Még Rákosi Mátyás is abban a meggyőződésben élt egészen a haláláig, hogy őt Magyarországon igen szeretik, és visszavárják.)⁹

A „legitimitással” már egy kicsit nehezebb a dolgunk, mert itt a puszta falszifikáció nem elegendő. Olyan meghatározást kellene találnunk, amely képes közös nevezőre hozni a különböző legitim rendszereket, majd esetről esetre kellene verifikálnunk, hogy a vizsgált hatalom valóban megfelel-e az elismertség megadott követelményének. Éppen ezért, haszontalannak gondolok minden olyan vállalkozást, amely rövid (egy-két mondatos) és univerzálisan érvényes definíciót kíván adni. Egy jóval óvatosabb és korlátozottabb érvényességű föltevést azonban megkockáztathatunk: *biztosan legitim az a hatalom, amelynek a polgárok akkor is engedelmeskednek, amelyért akkor is hajlandók áldozatot hozni, vagy amelyet akkor is preferálnak, ha az éppen nem képes erőszakot alkalmazni.*

Végezetül, lássuk, hogy mit mondhatunk a konszolidációról. Kétségtől van egy *olyan állapot, amikor a hatalom már nem kényszerül rá a társadalommal szembeni közvetlen fizikai erőszak alkalmazására, mert az alávetettek is tudják, hogy mire számíthatnak, ha megkísérik az ellenállást.* S mivel ez az állapot köztes helyet foglal el a legitim és az illegitim szituációk között, jó okkal alkalmazhatjuk rá a „konzolidált” jelzőt. Rákosi és Kádár hatalomgyakorlásának

különbsége például alighanem jól értelmezhető a mondottak szerint. (Gondoljunk, mondjuk, a kolhozok megszervezésére. Rákosi alatt ez a legbrutálisabb erőszakkal zajlott le, Kádárnak viszont már nem kellett újra agyonveretnie a munkásosztállyal szövetséges parasztságot, egy erélyes felszólítás is elegendő volt. Az érintettek tisztában voltak azzal, hogy mi lenne a következő lépés. S tudjuk azt is, hogy az ehhez hasonló helyzetekben az állampolgárok igyekeznek úgy tenni, mintha nem lebegne ott fölöttük az erőszak Damoklész-kardja. Sem állandó megalázottságban élni, sem félni nem szeretünk, így aztán érthető, ha igyekszünk kisebb-nagyobb élethazugságokkal kimenekülni az ilyen szituációkból.)

Nem látok más lehetőséget a konszolidáció fogalmának megmentésére, mint értelmének leszűkítését az imént leírtakhoz hasonló helyzetekre. Mert ha ennél tágabban próbáljuk értelmezni, akkor menthetetlenül belegabalyodunk az érdekek és az értékek megkülönböztetésébe. (Ennek illusztrálásaképpen érdemes újra egy pillantást vetni a Szabó Miklós által konszolidáltak tekintett országokra: az NSZK-ra és Kádár Magyarországra. Mind a két példa rendkívül ingatag, és talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy csak igen szubjektív módon dönthető el, miként ítéljük róluk. Az NSZK csupán konszolidált, szemben a Horthy-Magyarországgal és a második világháború utáni Szovjetunióval, amelyek meg legitim rendszerek voltak? És ugyanilyen kétséges a Kádár-kor besorolása is. Miért nem egyszerűen csak illegitim? – kérdezheti az egyik tábor. – Hiszen végső soron mégiscsak az erőszakon alapult. – Miért nem inkább legitim? Hiszen a legjobb éveiben önként engedelmeskedtek neki, támogatták, és még erkölcsi értelemben is kedvező véleményt alkottak róla – felelheti a másik oldal.) Ám ha a fönntiekhez hasonlóan szűkre szabjuk a „konzolidáció” jelentését, akkor meg olyannyira elhanyagolhatóvá tesszük a különbségét az „illegitimtől”, hogy talán fölöslegesnek is ítélnéljük a terminusok ilyen szaporítását. Bizonyítani természetesen nem tudom, de föltehetőnek tartom, hogy ez a magyarázata a „konzolidáció” kikerülésének a második tanulmány fogalmi apparátusából.

(Megjegyzem, így még rigidebb lett a létező rezsimek osztályozására hivatott szempontrendszer, pedig már a háromosztatú fölosztás sem volt eléggé rugal-

8 ■ Ezzel a – mások mellett Hobbes és Max Weber által is valószínűsített – lehetőséggel Szabó Miklós is számolt, de éppen azért kezdte el fölépíteni a maga elméletét, hogy az efféle bitorlókat ne kelljen legitimnek (hanem csak konszolidáltaknak) tekintenünk.

9 ■ Vö. Ungváry Krisztián – Meruk József: *Rákosi Mátyás elitkolt szolgálatai*. Jaffa, Bp., 2018. 10, 30 sk. old.

10 ■ Megjelenés előtt álló könyvem (várhatóan *Az önkényről, a szabadságról és a reményről* lesz a címe) *Az engedelmeskedés elmélete* című fejezetében megkíséreltem egy flexibilisebb elméletet fölépíteni, *A rettegéstől a szelíd szeretetig* című fejezetében pedig ennek az elméletnek a segítségével próbáltam meg mérleget vonni a Kádár-rendszerrel.

áldozatra készen és egyéb lehetőségekkel szemben preferálva engedelmeskedik a fennálló politikai hatalomnak, az utóbbi pedig az egyik olyan lehetséges értéket jelöli, amelynek a polgárok általi helyeslése az értéket realizáló politikai rendszerek legitimitációjához vezethet. Nem azt mondják tehát az írások, hogy „A demokrácia egyik fajtája a demokrácia”, hanem azt, hogy „A demokrácia egyik fajtája az önmagát értéként tételező és igenlő demokrácia”. (Analog módon, azzal, ahogyan a demokrácia összes többi válfaját is jellemezhetjük: az egyik a modernizációt tételezi értéként és igenli, a másik a nemzetet stb.) És azt sem állítják, hogy „A demokráciát némelyek azért fogadják el, mert elfogadják”. A helyes olvasat inkább így formulázható: „A demokráciát némelyek azért fogadják el, mert önértéknek tekintik.” (Mások meg azért fogadják el, mert úgy gondolják, hogy a demokrácia alkalmas keretet biztosít a modernizációhoz [a modernizáció pedig érték], vagy azért, mert úgy gondolják, hogy alkalmas keretet biztosít a nemzet védelméhez stb.)

A „demokratikus legitimitáció” tökéletesen korrekt és tartalmas terminus tehát, de az általa jelölt állapot rendelkezik néhány olyan különös sajátossággal, amely élesen elkülöníti a legitim rendszerek négy másik változatától. Hogy így van, azt Szabó Miklós egyik írásában sem teszi egyértelművé – s mintha magában sem tudatosította volna ezt egészen –, pedig néhány utalása ráirányítja erre a figyelmet.

„...a demokratikus legitimitáció kevés helyen, az angolszász országokban, a skandináv területen, Hollandiában, Belgiumban vált valósággá. Már az is kétséges, hogy olyan demokratikus hagyományú országban, mint Franciaország, a nemzeti legitimitáció mellett volt-e demokratikus legitimitáció is. A demokratikus legitimitáció ugyanis azt jelenti, hogy az állampolgárok valóságos, nem jelszavakban állított, ideológiákban tételezett, hanem tényleges engedelmisségi készsége egyrészt azon a meggyőződésen alapul, hogy a meghozott intézkedésekről szavaztak; másrészt elfogadják az általuk esetleg meg nem szavazott kormány hatalmi jogát, mert nincs kizárva annak lehetősége, hogy a jövőben az ő pártjuk kerül kormányra.” (*A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 279. old.)

Aztán jóval később újra szóba kerül ez a probléma:

„Az NSZK politikai rendszere az első és egyetlen, amely arra kényszerült, hogy a nemzeti legitimitáció támasza nélkül, kizárólag a demokratikus legitimitációra építse rendszere válságbiztos elfogadását.” (Uo. 295. old.)

Az idézetekből kihüvelyezhető összhangban vannak a kritérium és a bázis fönti leírásával és az ábrával. *Per definitionem* nincs legitimitás társadalmi támogatottság (egyfajta tágan értett demokrácia – lásd írásom legelején) nélkül. Ergo: nem létezhet

olyan legitim rendszer, melynek polgárai legalább passzívan ne támogathatják a demokrácia megőrzését is. (Vagyis annak lehetőségét, hogy olyan uralom alatt élhessenek, amely legalább nagy vonalakban egybevág az értékrendjükkel és a belőle fakadó akaratukkal.) A létező demokráciák azonban legtöbbször nem csupán magának a demokráciának a támogatásán alapulnak, hanem emellett még azon is, hogy az adott rendszer realizál valamilyen további, a társadalom többsége számára fontos értéket. (Modernizál, őrzi a hagyományt stb.) Olyannyira így van ez, hogy tisztán demokratikus legitimitáció (olyan rendszer, amelyet csak azért támogattak a polgárai, mert demokratikusan működött) a második világháború végéig valószínűleg nem is létezett,¹¹ s talán akkor sem született volna meg, ha nem áll elő a náciizmus bukása utáni Németországban egy sajátos történelmi helyzet, egyfajta politikai *tabula rasa*. S még ezt követően is joggal kételkedhetünk a tisztán demokratikus legitimitás életképességében, hiszen az NSZK politikusai évtizedek alatt sem voltak képesek stabil elismerést kivívni az általuk vezetett rezsimnek.

Kétféle legitim rendszert kell tehát megkülönböztetnünk. Azt, amelyikben a legitimitás a demokrácia elfogadásán, és egy olyan „külső” érték affirmációján alapul, amely a „demokráciával” nincs logikai kapcsolatban; valamint azt, amelyikben a demokrácia elfogadásának alapja magának a demokráciának mint értéknek az affirmációja. Az első típust a Max Weber által is gyakran használt kifejezéssel nevezhetjük materiálisnak, a másodikat pedig formálisnak, de csak akkor, ha a formális jelentését pontosítjuk.¹² A demokrácia önértéként való affirmációja nem azért formális, mert értékmentes (úgy értve, hogy nem alapozza meg valamilyen érték-tételezést), hanem azért, mert 1. *bázisa nem egy tőle jól megkülönböztethető külső érték*, és azért, mert – ellentétben a másik négy típusal – 2. *a lehető legkevesebbet ígéri potenciális támogatóinak, ők pedig a lehető legkevesebbet várják el tőle*. Mindössze azt ígéri, hogy az marad, ami: demokrácia; és nem is várnak

11 ■ Franciaországról e kérdés kapcsán teljesen különbözően ítélt a két elemzett írás, s alighanem ez is része a demokratikus legitimitással kapcsolatos bizonytalanságnak. *A legitimitáció történeti alakváltozásai* azt állítja, hogy a francia politikai rendszert elsősorban a nemzeti legitimitáció alapozza meg, a demokratikus elvnek pedig alig-alig van jelentősége (az imént idéztem), a másik írás viszont a demokrácia mintaországaént hivatkozik rá. „Mi által elismert rend polgárai számára a francia ötödik köztársaság? Mert úgy vélik róla, ők választották, létezése az ország szavazópolgárai többségének akaratát fejezi ki.” (*A legitimitáció ma...* 104. old.)

12 ■ A fogalompár jelentéséhez lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jog, Bp., 1995. 2/2. 7. 5. §.

13 ■ Lásd Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Ford. Hahner Péter. Atlantisz, Bp., 1994. 197. old.

14 ■ Carl Schmitt: *Legalitás és legitimitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Attraktor, Mária-besnyő–Gödöllő, 2006. 33. old.

15 ■ Uo.

tőle ennél többet. (A nacionalista, a tradicionalista, a szüntelen modernizációról álmódó, csak akkor helyesli a demokráciát, ha az védi a nemzetet, őrzi a hagyományt vagy garantálja a fejlődést. A forradalmár csak akkor, ha a jelen jobb, de legalábbis más, mint a gyakran ádázul gyűlölt vagy megvetett múlt. A demokrata viszont önmagáért.)

A második sajátosságának (nevezhetjük minimalizmusnak) egyenes következménye, hogy a demokratikus legitimitás könnyedén összekapcsolható bármely másik elvvel, s ténylegesen szinte mindig össze is kapcsolódik valamelyikkel; ellentétben a másik néggel, amelyek közül a rendszer általában csak egyet preferál, s amelyek akár ki is zárhatják egymást. (A tradicionalizmust nehezen lehet közös nevezőre hozni a modernizációval, és semmiképpen sem lehet összeegyeztetni a forradalmisággal. A két utóbbi viszont könnyen összekapcsolható, akárcsak a tradicionalizmus és a nacionalizmus.)

Annyira kézenfekvő, hogy nem tudom megállni egy rövid kitérő beiktatását Tocqueville egyik nevezetes *bon mot*-jának kommentálására: „Aki magán a szabadságon kívül is vár valamit a szabadságtól, szolgaságra született” – szögezte le a francia arisztokrata,¹³ s ezt most úgy érthetjük, hogy nem igazi demokrata az, aki csak a materiális legitimitációt fölmutatni képes demokráciát hajlandó támogatni. Ezt a nézetet alighanem az ízig-vérig szabadelvű Szabó Miklós is osztaná, abban azonban nem nagyon hitt, hogy elegendő demokrata és elegendő demokratikus elkötelezettség van a világon. Láthattuk a példák kapcsán: a demokráciát szinte sehol sem csupán önmagáért szeretik, ahol pedig valamilyen oknál fogva mégiscsak az önértékére próbálják alapozni és fenntartani, ott alig vegetál, mert nem öntözi elegendő belé vetett bizalom.

Elemzésünk azt is egyértelművé tette, hogy a demokratikusan legitimált rendszerek képesek (vagy kénytelenek – ahogy tetszik) ugyan a legkülönfélébb értéktételezéseken alapuló politikai mozgalmakat is magukba fogadni, de akármilyet azért nem. Carl Schmitt egy ízben jól érzékelhető megvetéssel jegyzi meg, hogy a modern formális demokrácia a jó és az igaz kereséséről való lemondáson – s alighanem úgy is értette ezt, hogy az állásfoglalásra képtelen gyávaságon – alapul, s ráadásul még félre is érti önmagát, hiszen legalább annyit ez a rendszer is előfeltételez, hogy „a nép jó, és akarata ennek következtében elegendő”.¹⁴ – Am éppen azért, mert nem értékmentes – most már én szövöm tovább Schmitt okfejtését –, mindenkor megvan a lehetőség arra, hogy meghaladja az agnosztikus relativizmust,¹⁵ és büszkén vállalja önnön alapját. S az ilyen öntudatos demokráciák már a legkevésbé sem cselekvésre képtelenek: ha kell, ugyanúgy fölveszik a kesztyűt, mint a vakbuzgó neofiták.

Létezik-e demokratikus legitimitás? Szabó Miklós írásai megadják a felelethez szükséges kiindulópontokat, de világos választ mégsem nyújtanak, és

úgy sejtem, ebben rejlik a fogalomhoz kapcsolódó zavarodottság magyarázata. Természetesen létezik, hiszen minden európai kultúrájú országban rá épül a hatalom. Létezik ugyan, de más, mint a többi: nem materiális, hanem formális. Am teljesen formálisnak sem tekinthető, hiszen mégiscsak ott rejlik mögöttesen egy rejtett és halvány értéktételezés. De éppenséggel mondhatjuk azt is, hogy nem létezik (legalábbis önmagában nem), hanem csak egy olyan (tisztán formában sehol meg nem valósult) elméleti lehetőség, melynek csakis valamelyik másik elv által támogatva jutott eddig némi realitás. S mintha az írásokban is ez az ambivalencia tükröződne vissza. Az egyik percben még ott látjuk a demokratikus legitimitást a többi elv között, a következő pillanatban azonban – miután módosítottunk egy kicsit a nézőszögünkön – hirtelen eltűnik, aztán egy másik ráközelítés során újra fölbukkan.

Nem állítom, hogy a fönti a gondolatfutamokkal sikerült átvilágítanom Szabó Miklós tekervényes eszmefuttatásokban inkarnálódó tekervényes elméletét, vagy hogy teljesen kibogoztam azt az összegubancolódott fonalat, amellyel a „legitimitáció” labirintusában eligazodhatnánk. De egy kicsit azért talán kisebb lett a gubanc. □